

ТЕМА №1

ФОНЕТИКА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Предмет фонетики і фонології.
- 2.3 історії вивчення фонетичної системи.
3. Зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.
4. Фонетична система мови
5. Співвідношення звуків у різних мовах.

1. Фонетика як лінгвістична дисципліна. Предмет фонетики і фонології.

Наша мова звукова. Слова складаються зі звуків, зрідка – з одного звука. Наприклад, слово *мова* складається з чотирьох звуків: /м/, /о/, /в/, /а/. Слова мають певне значення, тому за допомогою слів ми спілкуємося, виражаємо свої думки і почуття. Процес мовлення в його усній формі відбувається тоді, коли один мовець творить звуки – елементи слів і речень, а інший сприймає своїм органом слуху. Звуки людської мови, як і будь-які інші звуки, є результатом коливання повітря, що сприймається вухом. Отже, звук – це найменша одиниця мови, яку ми вимовляємо і чуємо.

Звуки в нашому мовленні виступають не ізольовано, а в різному поєднанні. Слово складається з ряду нечленороздільних звуків, пов'язаних між собою у певній послідовності і об'єднаних словесним наголосом. Різниця в значенні окремих слів і речень виражається матеріально в різному звучанні.

ФОНЕТИКА (гр. *phonetikos* – звуковий, голосовий) –

1) звукова будова мови (артикуляційні й акустичні особливості звуків мови, закономірності їх сполучуваності у мовленнєвому потоці, пов'язані з ними позиційні зміни, наголос, інтонація, членування мовленнєвого потоку на склади, а також більші відрізки);

2) розділ мовознавства, що вивчає звукову систему мови.

Щодо **об'єкта дослідження** фонетики існують різні погляди:

одні вчені (Р. Аванесов, О. Реформатський) вважають, що ним є лише *звуки*, оскільки саме вони оформляють значеннєві одиниці мови – морфеми і слова,

інші (О. Гвоздєв, М. Панов, Н. Тоцька) відносять сюди *також інтонаційні засоби мови*,

деякі (Л. Зіндер, М. Матусевич) включають до нього ще й зв'язок звуків із письмом, тобто *також орфографію*.

Як окремий розділ до фонетики включають також *орфоенію*, що вивчає сукупність норм літературної вимови.

Принциповою **відмінністю фонетики** порівняно з іншими мовознавчими дисциплінами є те, що вона *вивчає мовні одиниці, природа яких матеріальна*. Але оскільки всі без винятку мовні одиниці знаходять своє матеріальне вираження саме у звуковій матерії, то фонетика (як мовний рівень) є необхідним, невід'ємним складником усієї мовної системи / структури як плану вираження, так і плану змісту.

Н. І. Тоцька виділяє 4 аспекти вивчення звука:

- 1) артикуляційний;
- 2) акустичний;
- 3) лінгвістичний;

4) перцептивний (сприймальний) аспект, що передбачає вивчення звуків з погляду їх сприймання і розуміння.

Усі ці аспекти, відрізняючись своїми завданнями і методами дослідження, водночас перебувають у нерозривному зв'язку і взаємно доповнюють один одного.

В історії мовознавства були спроби протиставити ці аспекти й штучно розділити їх між двома науками: основною – фонологією і допоміжною – фонетикою. Проте в наш час утвердилася думка про те, що фонетика (у вузькому розумінні) і фонологія є нероздільними частинами однієї науки – фонетики. Незважаючи на те, що фонетика у вузькому розумінні і фонологія користуються різними методами, вони мають спільний предмет дослідження – звукові засоби мови, що розглядаються з різних поглядів.

Здебільшого учені акцентують свою увагу на **трьох аспектах вивчення звуків мови** – акустичному (фізичний), фізіологічному (артикуляційний) і лінгвістичному, або функціональному.

Звук людської мови – явище матеріальне, фізичне, йому властиві з цього погляду всі ті самі ознаки, що й будь-якому звукові взагалі, він, як і інші, виникає внаслідок коливання пружного середовища, від характеру коливань залежить його якість. Перший аспект (акустичний, фізичний) передбачає з'ясування акустичних властивостей звуків, а саме:

якість вимовляння звуків залежно від періодичності коливань, що становлять джерело звукових хвиль, тобто їх вияву у вигляді музичних тонів чи шуму;

висоту звуків, що зумовлюється кількістю коливань за певну одиницю часу;

їхню інтенсивність, залежну від амплітуди коливань та їхньої частоти;

тембр звука, залежний від характеру поєднання основного й додаткових тонів, утворюваних звуковою хвилею та їхнім відношенням до висоти й інтенсивності звука тощо.

За акустичними властивостями звуки мови поділяють на голосні звуки й приголосні звуки, дзвінкі й глухі, високої і низької тональності тощо.

Дослідження роботи органів мовлення у процесі творення звука становить об'єкт **фізіологічного вивчення мовних звуків**. *Мовленнєвий апарат* людини досить об'ємний. Він охоплює *легені*, розташовані в грудній порожнині, їх функція полягає в поданні струменя повітря, потрібного для утворення мовного звука; *дихальне горло, гортань*, в якій розміщені голосові зв'язки; надгортанні порожнини – *глотка, рот і ніс*, найактивніша з яких ротова, де розміщений язик і яка обмежена піднебінням, нижньою щелепою і спереду зубами, та губи. Всі органи мовлення беруть участь у творенні звуків, але в кожній окремій мові вони *по-різному поєднуються*, спричиняючи різну форму резонаторної перешкоди на шляху проходження струменя повітря (місце утворення шуму; при творенні приголосних звуків української мови шумові фокуси зосереджені переважно в ротовій порожнині) та їх вид (для української мови основними формами перешкоди є зімкнення, щілина, вібрація). Ці особливості в рухові та взаємодії органів мовлення становлять основу артикуляційної бази кожної мови.

Проте для використання мови як засобу спілкування першочергове значення має **функціональний**, або **лінгвістичний**, аспект звуків мови. Він полягає у з'ясуванні тієї ролі, яку звуки виконують у формуванні, розпізнаванні і розрізнюванні значущих мовних одиниць – морфем, слів та їх форм. Функціональний аспект звуків мови виступає предметом вивчення у **фонології**.

Якщо **ФОНЕТИКА з'ясовує** фізично-акустичну природу звуків, їх силу, висоту тону, тембр, а також особливості творення звуків мовними органами людини, то **ФОНОЛОГІЯ вивчає** функції звуків, їх роль у розрізненні значення і форми слів, встановлює систему фонем, їх варіанти, відтінки.

Залежно від завдань дослідження звукової системи мови фонетика поділяється на описову та історичну.

Завдання **описової** фонетики полягає у встановленні звукової системи мови на певному етапі її розвитку і функціонування (тобто вивчає всі наявні у конкретній мові звукові одиниці, закономірності їх вживання, звукові чергування, наголошування та інші особливості мови певного періоду)

Історична фонетика вивчає звукові зміни, що відбувалися в мові з найдавнішого часу її існування (формування звукової системи протягом низки періодів розвитку української мови, виникнення або занепад звуків, еволюцію звукових явищ на шляху до становлення фонетичної системи сучасної української мови). Історична фонетика користується свідченнями писемних пам'яток і методом реконструкції, що звужує сферу її досліджень порівняно з описовою.

Для дослідження артикуляційних та акустичних властивостей звуків, складоподілу, наголосу, інтонації використовують *спеціальні прилади*, які застосовує *експериментальна фонетика*.

Предметом вивчення в курсі сучасної української літературної мови виступає описова фонетика.

Завдання фонетики:

- охарактеризувати артикуляційно-перцептивну та акустичну природу мовних звуків і дати їх класифікацію;
- встановити, у якому оточенні можуть функціонувати звуки мови, яких змін вони зазнають у мовному потоці;
- встановити природу складу, наголосу, інтонації.

Завдання фонології:

- встановити фонематичні засоби передачі думки в українській літературній мові,
- встановити систему основних значущих одиниць – фонем і подати їх класифікацію;
- дослідити, які варіанти фонем з'являються в різних фонетичних умовах;
- вивчити смислову функцію інших одиниць – наголосу й інтонації.

Залежно *від мети дослідження* фонетичні одиниці поділяють на

а) **лінійні (сегментні)** – звук (фонема), склад, фонетичне слово, синтагма, фраза;

б) **нелінійні (просодичні, суперсегментні)** – наголос та інтонація.

Сегментні фонетичні одиниці виділяються при членуванні мовного потоку. Найбільшою такою одиницею вважають фразу.

Фраза – це найбільша частина потоку мовлення, яка є закінченим смисловим та інтонаційним висловлюванням, відділеним від інших таких самих частин паузами (/). Фраза може складатися з одного речення або поєднувати кілька речень. Вона членується на синтагми (або такти).

Синтагма – це частина фрази, яка характеризується посиленням наголосом на останньому слові і виражає в контексті одне поняття.

При членуванні фрази на синтагми можливі і варіанти, які зумовлюються смисловими, ритмомелодійними або стилістичними чинниками, але неможливе членування на синтагми, яке порушує смислову і синтаксичну її цілісність.

У межах синтагми виділяються фонетичні слова. **Фонетичні слова** – це об'єднані одним наголосом повнозначні і службові слова. Службове слово може знаходитися перед повнозначним або після нього.

Єдиний скарб у тебе / – рідна мова, // Заклятий /для сусідського хижацтва: // Вона /твого життя / міцна основа, // Певніша //над усі скарби й

багатства. (Усе речення – це фраза. Становить складну синтагму. Простих синтагм – може бути 9 (за бажанням мовця)).

Склад – це частина фонетичного слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Склад поєднує кілька звуків або складається з одного голосного звука.

Найменшою частиною потоку мовлення є звук.

Звук – це найменша неподільна одиниця мовного потоку, що використовується для побудови складів і фонетичних одиниць вищого рівня, за допомогою яких висловлюються думки.

Отже, фонетика вивчає звуки, паузу в мовному потоці, склад, наголос, інтонацію, мелодику мовлення.

Фонетика має важливе **теоретичне і практичне значення**. Знання процесів артикуляції звуків, їхніх акустичних властивостей, закономірностей сполучуваності становить одну з головних передумов підвищення культури усної мови, удосконалення літературної вимови, дикції, основи свідомого засвоєння *орфографії*; її активно використовують у *логopedії*, що працює над подоланням дефектів мови в дітей (заїкання тощо), в *сурдопедагогіці* як теоретичну основу навчання мови дітей із вадами слуху, у *методиці викладання мови як іноземної*. Фонетика є невід'ємною науковою дисципліною у розв'язанні багатьох суто технічних проблем, зокрема у створенні різних засобів зв'язку – телефонного, радіо, телебачення, машинних засобів автоматичного мовного управління тощо.

2. З історії вивчення фонетичної системи української мови.

Дослідження фонетики живої української мови започаткував **О. Павловський**, стисло описавши у своїй праці *«Грамматика малороссійскаго нарѣчія»* (1818) найважливіші особливості її голосних і приголосних звуків. У цій праці автор обґрунтував використання фонетичного принципу правопису для української мови. До цього функціонував історико-етимологічний принцип правопису (Ѣ замість І, поряд И та Ъ). Отже, автор закріпив [i], увів афrikати [дж], [дз]; звукосполуки -ться, -ися → -цьця, -сься (б'єсься, вчицьця), г → кг: кгрунт, кгуля.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ. О БУКВАХЪ И О ПРОИЗВЕДЕНИИ СЛОВЪ.

Буква **А** послѣ **Ц** въ концѣ рѣченій произносится какъ **Я**: Цары́ця, прыка́и́ця, ла́вочны́ця, пъя́ныця.

Г произносится такъ, какъ латинское **h**. на пр. гуля́ю, гу́бка, Горпы́на, га́рный. Но есть много словъ, въ которыхъ **Г** произносится такъ, какъ латинское **g**, на прим. гу́ля, гны́пець, гро́на, гудзь, гвалтъ, которыя, для отличія отъ первыхъ, я буду писать двумя буквами **КГ**, кгу́ля, кгро́на, кгвалтъ.

Въ Малороссійскихъ словахъ есть два звука, которыхъ, не приводя въ примѣръ словъ изъ другихъ языковъ, и не выдумывая особыхъ знаковъ, изобразить иначе не можно, какъ посредствомъ также совокупно написанныхъ двухъ буквъ **ДЖ** и **ДЗ**: *джыкгу́нь, джыкгу́нець, джкгу́ть, одждже. дзвѣнь, дзыкгарѣ, дзыкглыкъ, дзѣнь.*

И по большей части произносится какъ **Ы**: *лысть, сы́ній, жы́рный, кны́жка.*

Л въ серединѣ и на концѣ рѣченій очень часто перемѣняется на **В**: *вовкъ, сказа́въ, повко́вныкъ, молю́сь, ховався.*

О въ односложныхъ рѣченіяхъ произносится какъ **і**: *сі́мь, пі́нь, бі́гь, сті́ль*; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговариваютъ оное такъ, какъ **У** или **Ю** мѣшая будто съ **і**, на пр: *куи́тъ, пуи́нь, буи́гь, руи́дь, сую́ль.*

Ф всегда произносится какъ двойная **ХВ**: *Хвѣ́нна, хво́рый, хва́рба, хвы́лга.*

Ъ произносится какъ Россійское мягкое **ј**: *ні́жный, лі́то, слі́дь, ті́нь, сі́но.*

Я въ срединѣ и на концѣ рѣченій, произносится большею частію такъ, какъ бы оное состояло изъ двухъ буквъ **ЬЯ**: *мья́со, мя́ккый, вре́мья, ті́мья.*

Опису звукового складу української мови багато уваги приділив **О. Потебня** («Дві розвідки про звуки руської мови», 1865, та ін.).

Цьому питанню присвячена й праця **В. Науменка** «Огляд фонетичних особливостей малоруської мови» (1889), в якій проаналізовано вимову всіх голосних і приголосних звуків української мови, найважливіші звукові чергування, деякі закономірності звукосполучуваності, явища асиміляції та спрощення у групах приголосних.

Детально висвітлюється питання української фонетики, з певною орієнтацією на південно-західні особливості, в працях **С. Смаль-Стоцького** і **Ф. Гартнера** «Руська граматика» (1893) та «Граматика руської (української) мови» (1913, нім. мовою).

Кілька ґрунтовних досліджень у кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. було присвячено історичній та діалектній фонетиці: «Замітки про малоруське наріччя» **О. Потебні** (1871), «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» **К. Михальчука** (1872), «Нарис звукової історії малоруського наріччя» **П. Житецького** (1876), «Українська граматика» **А. Кримського** (т. 1, 1907).

Вивчення фонетики української мови, зокрема експериментальне, активізувалося з 20-х рр. ХХ ст.; його результати викладено в розвідках «Спроба звукової характеристики літературної української мови» **О. Синявського** (1929), «Приголосні фонемі сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичні дослідження» **Л. Прокопової** (1958), «Голосні фонемі української мови» **Н. Тоцької** (1973) та ін.

Значним досягненням у вивченні звукової системи сучасної української мови є колективна фундаментальна праця «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (1969, за ред. І. К. Білодіда), в якій на основі нових і узагальнення попередніх досліджень подано її всебічну звукову

характеристику, описано фонетичну будови складу, властивостей українського наголосу.

3. Зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.

Фонетика тісно пов'язана з іншими мовознавчими дисциплінами, зокрема з орфоепією, графікою, орфографією, а також лексикою, граматикою і стилістикою.

Орфоепія використовує дані фонетики, повністю ґрунтується на них при встановленні літературних норм вимови, наголошення слів та їх форм, а також мелодики мовлення. Так, з погляду орфоепії можливі два варіанти вимови слова: [бе^нз] *кінецьний* і [бе^нс] *кінечний*. Що ж до артикуляції та акустичних характеристик звуків /з/ і /с/, то вони є предметом власне фонетичного аналізу.

Очевидний зв'язок фонетики і з **лексикою**. План вираження кожного слова, якому властиве відповідне значення, – це послідовність звуків, організована за властивими українській мові правилами їх сполучуваності. На основі відмінностей у фонетичному оформленні розмежовуються лексичні одиниці, асоційовані у свідомості носіїв мови з відповідними значеннями, наприклад: *кізка* – *казка*, *коза* – *коса*.

Основу української **графіки** становлять літери – визначальний засіб фіксації писемної форми мовлення. Вони перебувають у безпосередньому зв'язку з тими одиницями, які утворюють фонологічну систему української мови, тому переважно функціонують як засоби їх графічного позначення.

Орфографія української мови значною мірою ґрунтується на фонетичному принципі, який полягає в тому, що написання відповідає звуковому вираженню слова. У зв'язку з цим букви набувають статусу орфограм.

Про тісний зв'язок фонетики й **морфології** свідчить, наприклад, таке явище, як чергування звуків, що є фонетичним засобом вираження низки граматичних значень, наприклад: *везу* – *віз*, *носити* – *ношу*, *мести* – *мету* – *мів* – *мела*.

Значну роль відіграють фонетичні явища і в **синтаксисі**. Так, однією з основних ознак речення, реалізованого в усному мовленні у вигляді відповідного висловлення, є інтонаційна організація. Комунікативні різновиди речень (висловлень) розрізняються виключно показниками, що за своєю природою є фонетичними явищами. Роль логічного і фразового наголосу виявляється тільки в реченні як комунікативній одиниці (*Вірю: краще майбутнє чекає Україну*).

У системі **стилістичних** прийомів, орієнтованих на передачу власне змістового та емоційного плану відповідних повідомлень, виділяють фонетичні засоби, або засоби фонетичної стилістики. До них належать різноманітні явища

звукового оформлення прозового і віршованого мовлення, зокрема: ритмічне членування, досягнення виразності рим, алітерація (приголосні: *ні пуху ні пера; шушукання*) і асонанси (голосні – *Моє нечуване терпіння іще ніхто не переміг*), звуконаслідування, звукові форми, що виконують важливі стилістичні функції.

Велику роль у мовленні відіграє центральна нервова система, оскільки саме мовлення становить одну з її функцій: мовні звуки створюються органами мовленнєвого апарату, що одержують відповідний імпульс мозку як керуючого апарату мовлення. Мовні звуки сприймаються слуховим апаратом людини, від якого відцентровими нервами передаються у мозок. Вивчення цих проблем, що тісно пов'язані також з психологією, важливе й для фонетики.

4. Фонетична система мови

Фонетична система – це система звукових одиниць і засобів, за допомогою яких утворюються мовні знаки. Фонетична внутрішня система, яка об'єднує всі звукові засоби мови, є неоднорідною і складається з внутрішньо пов'язаних підсистем, у межах яких маємо справу з різноманітними одиницями: *фонемами, просодемами, силабемами*.

Одиниці підсистем фонетичної системи є одноплановими, вони безпосередньо не пов'язані з мовними значеннями, але саме вони є тим матеріалом, з якого утворюються двопланові величини: *план змісту і план вираження*.

Звукова будова як внутрішня система (*ендосистема* – *ендо* – перша частина складних слів, що відповідає слову *внутрішній*) мови складається з трьох тісно пов'язаних і взаємозумовлених одна одною частин: із *фонематичної, просодичної і силабічної* підсистем.

Одиниці та засоби вираження підсистем фонетичної системи мови

1.Фонематична підсистема мови	Одиницею фонематичної підсистеми мови є <i>фонема</i> – найменша лінійно неподільна величина, що використовується для утворення, розпізнавання і розрізнення значущих одиниць – морфем і слів.
2.Просодична підсистема мови	<i>Просодема</i> – це мінімальна значуща одиниця акустичних компонентів мови (наприклад, наголос у слов'янських мовах, довжина або висота звука в інших мовах світу) Засобами просодичної підсистеми мови є наголос, мелодика, інтонація. <i>Наголос</i> – це виділення фонетичними засобами одного зі складів фразового такту. <i>Мелодика</i> – зміна висоти голосу (підвищення або зниження)

	<p>під час мовлення, що надає мові певного тонового і змістового забарвлення.</p> <p><i>Інтонація</i> – це ритміко-мелодійний лад мови, послідовна зміна висоти тону, сили звучання голосу, що відображає інтелектуальний та емоційно-вольовий зміст мовлення. Тембр, темп, наголос, мелодика, паузи, манера або відтінок мови виражають певні почуття мовця, його ставлення до об'єкта мовлення, їх співвідношення може змінюватися залежно від змісту, мети, ситуації висловлювання.</p>
3.Силабічна підсистема мови	<p>Одиницею силабічної підсистеми мови є склад (силабема).</p> <p><i>Склад</i> – відрізок звукового потоку мови, що складається з одного або кількох звуків і визначається зміною наростання і спаду звучності.</p>

Зв'язки між цими трьома підсистемами не однакові в різних мовах. В одних мовах при утворенні морфем і слів провідну роль відіграє **фонематична підсистема** (такі мови називаються **фонематичними**), в інших провідна роль належить **силабічній підсистемі** (такі мови називаються **силабічними**).

Співвідношення звуків у різних мовах

У мовах світу різна кількість звуків, фонем, різною є інтонація і мелодика. Саме фонетична система найбільшою мірою презентує мову як індивідуальну, неповторну.

Наприклад, фонетична будова української мови складається із 38 фонем. У складі голосних – 6 фонем, у складі приголосних – 32 фонеми.

В англійській мові 45 фонем: 21 голосна фонема (12 фонем, 9 дифтонгів), 24 приголосних.

У німецькій мові 15 голосних монофтонгів, 3 голосні дифтонги, 23 приголосні фонери. Усього 41 фонема.

У мові ідиш 5 голосних фонем, 3 голосні дифтонги, 24 приголосні фонери. Усього 32 фонери.

У румунській мові 7 голосних фонем, 6 дифтонгів, 37 приголосних фонем і 6 дифтонгів. Всього 50 фонем.

У польській мові 9 голосних фонем і 29 приголосних фонем. Усього 38 фонем.

У датській мові однакова кількість голосних і приголосних фонем. У шведській аж 53 фонери: 17 голосних і 35 приголосних.

У норвезькій ще більше – 56 фонем: 18 голосних і 38 приголосних.

Найбільша кількість фонем у деяких мовах Кавказу, зокрема у так званих іберо-кавказьких мовах, у яких кількість приголосних перевищує сім десятків, а кількість голосних обмежується двома-трьома (з варіантами).

А ось, наприклад, у гавайській мові в Полонезії всього 13 голосних і приголосних фонем.

У більшості мов світу – склад – суто фонетична (незмістова одиниця), проте в китайській, в'єтнамській мовах склад збігається з морфемою. Мови, у яких склади збігаються з морфемами, не виділяють окремо звуки. Морфемна межа в японській мові завжди відповідає межі складів, хоч склад і морфема не збігаються. Наприклад: *хана-га* (квітка), *хана-но* (квітки), *хана-ні* (квітці), *хана-де* (квіткою). Отже, і в першому, і в другому випадку набувають різноманітності зв'язки цих підсистем із тонічною підсистемою. Через це структура звукової будови відзначається в кожній мові яскравою своєрідністю.

Отже, фонетика система матеріальних засобів мови – це набір звуків, наголосів та інтонацій. Фонетику в цьому розумінні слід відрізняти від фонетики як науки про звуки мови, як відрізняємо сам предмет від розмови про нього. У центрі фонетики – вчення про звуки мови: природа звуків мовлення, закони поєднання їх, звукові зміни, зумовленість звукових змін.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає фонетика? Фонологія?
2. Яка різниця між фонетикою і фонологією?
3. Що є предметом вивчення сучасної фонетики?
4. Що вивчає історична та описова фонетика?
5. Розкрити зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.
6. Які аспекти вивчення звуків існують?
7. У чому суть акустичного аспекту вивчення звуків?
8. У чому суть фізіологічного аспекту вивчення звуків?
9. Що таке фізіологічний аспект вивчення звуків?
10. Хто з лінгвістів першим описав фонетичну систему української мови?
11. Які праці присвячені фонетичній системі української мови?
12. Які одиниці та засоби фонетичної підсистеми фонетичної системи мови?